

Олександр Токовенко, Віктор Пащенко

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ: У ПОШУКАХ ТЕОРЕТИЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ

O.Tokovenko, V.Paschenko. Research of regional political elites: in the search of theoretical substantiation. The article is devoted determination of theoretical bases of research of regional political elites in Ukraine. Possibility and limitation of classic theory elites is probed for this type of researches. Possibilities and advantages are determined position, reputation and decision-oriented approaches.

Традиційно у теоріях еліт увага зосереджується передусім на центральних політичних елітах. Проте у всіх підходах підкреслюється значення і субеліт, тобто осіб, що займають проміжні, місцеві ступені структур влади і впливу. Це пов'язано з одним важливим аспектом теорії еліт, яким є питання про відносини між елітами і масами. Для дієвої та консолідованої демократії посередники між центральною (загальнонаціональною) елітою і масами є надзвичайно важливими, як свідчить багато хто з дослідників¹. Еліти середньої ланки можуть бути такими посередниками і виконувати роль ключових елементів у зв'язках між загальнонаціональними елітами і масами. Регіональні еліти завдяки подвійній іпостасі — посередника і буфера, виконують у суспільстві роль сполучної ланки між елітою і позаелітними групами. Вони можуть бути як розпорядниками на місцях, втілюючи в життя розпорядження центральної влади, так і репрезентувати інтереси місцевих громад, до яких вони є наближеними. Отже, вони здатні чинити стабілізуючу дію на суспільні процеси, підтримуючи баланс між інтересами різних соціальних структур. Фактично вони можуть розглядатися як опорні підстави для всього державного механізму. Загалом вони становлять форум для висловлювання громадської думки й інтересів, здійснення впливу, виявлення і формування локальних лідерів. Проте щоб виконувати цю роль, вони повинні мати в своєму розпорядженні значну автономію відносно до своїх центральних еліт і мати налагоджену комунікацію з низовим рівнем, з масами. Крім цього, процеси формування і оновлення регіональних еліт впливають на оновлення еліти центру. Процеси легітимізації, консолідації і оформлення інтересів на регіональному рівні також зазвичай проходять швидше, ніж у центрі. Зазначені міркування промовисто свідчать про актуальність дослідження регіональних політичних еліт в Україні. Дослідження на зазначену тематику вже проводилися², але цієї уваги недостатньо, особливо зважаючи на мінливий характер самого об'єкта дослідження.

Одними з останніх чинників, що мали значний вплив на динаміку регіональних еліт, були запровадження пропорційної системи на виборах до парламенту і до місцевих рад та зміцнення внутрішньопартійної дисципліни через впровадження так званого «імперативного мандата». Зміни, які відбулися, стосувалися не стільки проблеми взаємодії центральних та регіональних еліт взагалі, скільки форм розгортання виникаючих в рамках цієї взаємодії конфліктів і механізмів їх розв'язання. Проте головним їх наслідком стало те, що принципово політичний потенціал і можливості регіональних еліт не зменшились, а навпаки, збільшилися. Таким чином, регіональний фактор в Україні поступово перетворюється на один з істотних ресурсів усіх значних політичних сил країни. Сьогодні в Україні відбувається процес, який можна назвати «регіоналізацією» еліти. Під регіоналізацією в цьому випадку розуміється «процес виокремлення регіональних еліт зі спільного простору еліт, як по «вертикалі» (між елітами Центру і масами ...), так і по горизонталі (між елітами різних регіонів), що супроводжується змінами їх політичного статусу, місця та ролі в системі владних відносин»³.

За очевидністю існування регіональних еліт, що емпірично фіксується і журналістами, і аналітиками, міститься величезна кількість невирішених дослідницьких завдань. Це й зовні спостережувані ознаки певних соціальних груп, їх внутрішні механізми вбудованості в соціальні відносини, стійкість діяльності, принципи їх самовідтворення. Все це потребує ґрунтовного вивчення, але передусім потрібно визначитися з теоретичним обґрунтуванням цих досліджень. Початок цьому теоретичному обґрунтуванню і має покласти наша стаття.

Передусім слід зауважити, що не можна говорити про наявність регіональної еліти як сукупності еліт усіх регіонів України. Є регіональні еліти, що представляють окремі регіони. Міжрегіональна кооперація між ними, зрозуміло, існує і визначення її становить окрему тему для дослідження, але існує вона лише на зародковому рівні. Тому «відсутність усвідомлення регіональною елітою самої себе як складової частини загального ... цілого змушує розглядати її тільки як еліти кожного конкретного суб'єкта»⁴. Відповідно, можна вважати доцільним вживання термінів «регіональні еліти України» та «регіональна еліта певного регіону».

Концепції та підходи, які є традиційною теоретичною базою для аналізу еліт, — класова теорія К. Маркса, теорія бюрократії М. Вебера, елітистські концепції Г. Москі, В. Парето, Х. Лассуела — не можна автоматично і без попередньої оцінки використовувати для дослідження регіональних політичних еліт. Вони можуть виявитися неефективними

чи просто непридатними для цього і мають використовуватися з певними обмеженнями та застереженнями. Перше застереження пов'язане з тим, що вищезазначені концепції створювалися в рамках теоретичних традицій чи принаймні опиралися на них, з якими було пов'язане певне уявлення про суспільство. Тому фактично «ранні класичні теорії еліти буди похідними метафізичних та загальносоціологічних уявлень свого часу. Вони створювалися в пізньому капіталістичному суспільстві, значною мірою пов'язаному ще з традиційним»⁵. Тож досліджувалися інші, відносно української реальності, владні групи, в іншому соціальному контексті. Теорія еліт виникає, серед іншого, як теорія пояснення приходу нової еліти, яка приходила на зміну аристократії традиційного суспільства в Європі. Більш того, циркуляція еліт в ранніх класичних теоріях пов'язана з уявленнями про циклічність історії та суспільства⁶. Динаміка українських еліт значно відрізняється від описаної класиками, відрізняються закономірності появи нових владних груп, канали та техніки їх приходу до влади. Тому в сучасних дослідженнях політичної еліти, і не тільки регіональної, більш виправданим є використання термінології, запропонованої класиками, ніж духу їхніх побудов. Зрештою, природним обмеженням застосування класичних теорій еліт є те, що в них ніхто не стоїть над елітою. Стосовно регіональної еліти, то вона пов'язана чи залежить від загальнонаціональної еліти, визначається, серед інших факторів, її існуванням та розвитком.

Ще одне запитання, яке виникає у зв'язку з цим, — чи можна взагалі використовувати концепції, створені для аналізу і на підставі досвіду суспільства загалом, під час дослідження його частин? Наприклад, Г. Моска пропонує для опису еліти поняття «класу правлячих», визначає його якості, особливості його формування-відтворення, функціонування. Проте нас цікавить — чи регіональні еліти належать до «класу правлячих»? Якщо так — то як частина цього класу, локалізована в певному регіоні, пов'язана з рештою, з центральною елітою, які особливості цих взаємозв'язків? Чи є притаманними для неї усі закономірності, особливості з-поміж притаманних еліті взагалі? Зрештою, на підставі яких критеріїв можна виділяти регіональну політичну еліту? Зрозуміло, що в теоретичних побудовах класиків про регіональну політичну еліту не йдеться, оскільки вона не була предметом їх дослідження.

Російський дослідник еліт А. Дука розрізняє три різні типи аналізу владних еліт. Він говорить, що «в емпіричних та теоретичних дослідженнях ... простежуються як мінімум три можливі типи (ракурси, рівні) досліджень. Кожен з яких співвідноситься з певними

уявленнями про еліти як утворення в суспільстві»⁷. Еліти можуть бути досліджені як певний соціальний прошарок, як інститути, як функціональні групи. Який з рівнів є найбільш придатним для аналізу регіональних політичних еліт?

Дослідження еліт як соціального прошарку, представниками якого є Т. Веблен, М. Хальбваск, П. Бурдьє, У.Л. Уорнер, У. Домхофф акцентують свою увагу на стилі та образі життя, на символічній поведінці еліт, на їх колективних репрезентаціях та культурних демаркаціях. В описі та аналізі еліт домінуючим є культурний аспект та освітні стратегії та практики. Стосовно регіональних політичних еліт, то про них поки що зарано говорити як про певний усталений соціальний прошарок. Їх особливістю є, напевно, саме більша, порівняно з центральними елітами, мобільність та відкритість, отже, не групове утримання влади в «своєму колі», а індивідуальні змагання за владу.

Дослідження регіональних політичних еліт як специфічного інституту суспільства також стикається зі значними обмеженнями та проблемами. Регіональні еліти поки не володіють необхідною для домінуючих груп можливістю створювати інституційні рамки, певні оптимальні для себе правила поведінки соціальних агентів. Вони самі не є впорядкованими, структурованими та рутинізованими, внутрішні норми в них ще не є інкорпорованими. Таким чином, можна стверджувати, що регіональні політичні еліти ще не є інституціоналізованими.

Стосовно дослідження регіональних політичних еліт як функціональних груп, то цей вимір хоча й страждає від статичності, але є завдяки своїй зручності та «функціональності» більш придатним для дослідження, ніж решта типів аналізу.

Українські вчені вже неодноразово сформулювали визначення самого поняття «регіональна еліта» і переважно вони спираються саме на дослідження регіональних політичних еліт як функціональних груп. Наприклад, Ю. Бурімейко й А. Рибак вважають регіональною елітою таку «соціальну групу, яка представляє як адміністративно-управлінські органи регіону, так і політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на соціально-економічний та науково-технічний розвиток регіону»⁸. В. Бакіров відокремлює регіональні еліти від національних, зазначаючи, що коли рішення, які вони приймають, «мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, країни, то йдеться про національні політичні еліти. Коли ж рішення мають загальнорегіональне значення, маємо справу з регіональними елітами»⁹.

На прикладі цих визначень ми можемо помітити намагання вчених використати також і різні підходи до дослідження регіональних

політичних еліт — позиційний та прийняття рішень. Дійсно, ідентифікуючи еліти, дослідник зазвичай опиняється перед вибором одного з трьох можливих підходів, які набули розвитку і поширення в рамках західної елітології: позиційного, репутаційного (метод Ф. Хантера), прийняття рішень. Кожен з методів приводить до «виникнення труднощів, які були вже проаналізовані західними дослідниками еліт»¹⁰, але застосування їх до регіональних еліт в Україні стикається з додатковими обмеженнями, які теж потребують вивчення та описання. Наприклад, позиційний підхід, який пропонує приділяти увагу тим, хто займає вищі позиції в формальних інституціях, має обмежену евристичність і прогностичну цінність. Якщо дотримуватися цього підходу, то регіональна політична еліта мала б складатися з голів і заступників обласних, міських, районних, селищних та сільських рад, депутатів цих рад, керівників місцевих держадміністрацій, лідерів політичних партій, голів місцевих партійних осередків, мерів і голів суспільних та громадських організацій. Але він не дає змоги з'ясувати особливості взаємовідносин у рамках еліти, вибудувати її ієрархію. Він випускає з виду, наприклад, таку категорію впливових осіб, як народні депутати — представники певного регіону. Крім того, часто наявність статусу не означає належність до еліти або до конкретної місцевої еліти. Статус може бути формальністю або персони, наприклад, «губернатори», можуть бути своєрідними «намісниками», які лише пасивно ретранслюють накази центру та контролюють їхнє виконання на підзвітній території, не будучи при цьому інтегрованими до неї суттєвим чином. У цій ситуації сумнівним здається віднесення їх до представників регіональної політичної еліти. Щодо Дніпропетровської області, то саме таким чином склалися відносини Ю. Єханурова, в бутність його «губернатором», та регіональної політичної еліти. Протилежний приклад демонструє нинішній голова ОДА — В. Бондар. Що стосується підходу, який пропонує відносити до представників еліти тих, хто має вплив на підготовку, формування та прийняття рішень з важливих питань, то його недолік полягає в тому, що прийняття рішень в умовах України це завжди «чорний ящик». В умовах регіональної політики це максимально закритий «чорний ящик». За таких умов відстежити прийняття рішення та внесок учасників цього процесу здається надскладним завданням. Репутаційний підхід також стикається з подібними обмеженнями. Він орієнтований на емпіричні дослідження, які мають реалізовуватися шляхом проведення інтерв'ю та експертних опитувань, але стикається з закритістю інформації, страждає від індивідуальних особливостей сприйняття ситуації респондентами, суб'єктивності оцінок та заангажованості експертів.

Загальним місцем стали пропозиції про об'єднання цих трьох підходів до вивчення еліт, проте на практиці вони реалізуються важко. Об'єднати підходи позиційний та прийняття рішень складно, оскільки тоді дві елітні групи можуть просто не збігатися. Статус у нас не завжди означає участь в ухваленні рішень. Тому найкращим варіантом може бути об'єднання позиційного підходу з репутаційним, але це покладає також особливі вимоги до використання позиційного підходу. Для того, щоб уникнути характерних для нього недоліків, необхідно враховувати те, що змінюються способи формування відносин між регіональними елітами і центром, методи, якими вони діють, і позиції, якими вони володіють, в діалозі або в «торзі» один з одним.

Дослідницька увага має бути звернута, в першу чергу, на позиції в чотирьох типах формальних інститутів — органи державного управління, локальне самоврядування, політичні партії, інститути громадянського характеру — організовані ділові групи, місцеві етнокультурні організації, відділення загальнонаціональних НУО, локальні ЗМІ, благодійні організації.

Певну специфіку має дослідження органів державного управління як одного з інститутів, який визначає «позиційне» розташування представників регіональної політичної еліти, яка пов'язана з наявністю таких посад, як голова обласної державної адміністрації. Статус очільників цих посад є двозначним. Наявність регіональних політичних систем і процесів невідворотно розміщує «губернаторів» в їх центр. Одночасно ці посадовці опиняються «між» регіональним і загальнонаціональним рівнями політики. Таке положення без наявності власної політичної ваги в регіоні має багато «мінусів». Традиційно у нас «губернаторів» розглядають як основні фігури в регіонах, проте ситуація має оцінюватися інакше у разі появи «варяга». Не маючи мандата, напряду отриманого від виборців, «губернатори» принципово залежні від регіональних еліт. Без їх підтримки їм важко зміцнити свої позиції в регіоні і здобути підтримку мас. Елітам же, граючи на розвинутих в пострадянській період відчуттях регіонального патріотизму і володіючи повнотою знання про місцеву специфіку, легко налаштувати населення проти «чужака». Тому якщо відносини призначеного губернатора-«варяга» з елітами не будуть вибудовані, то можливості для обмеження його владних повноважень і зсуву з поста достатньо великі.

Необхідно відзначити, що регіональну еліту слід розглядати як достатньо стійку соціальну групу, склад і характер якої складно змінити «варягові» і навіть приведеній ним новій управлінській команді. Часто губернатор-«варяг» і привезена ним команда більш-менш

успішно вибудовують систему відносин з регіональною елітою, але залишаються автономним елементом усередині неї, який без особливих наслідків зникає у разі зміни голови регіональної влади.

Вдосконалити позиційний аналіз може репутаційний, який має бути зосереджений, в першу чергу, на дослідженні головних ресурсів окремих сегментів регіональних еліт. Визначення ресурсів панування та влади дозволяє додати елемент динамічності у дослідження еліти та чіткіше з'ясувати їх внутрішні взаємозв'язки, ієрархію та прогнозувати їх розвиток. Окремі елітні групи можуть відрізнятися за ресурсами, які можна поділити на 1) владні; 2) економічні; 3) публічно-політичні; 4) інформаційні¹¹. Крім того, важливим є дослідження також організаційних, інституціональних інтелектуальних ресурсів і такого типу ресурсів, як персональні контакти (знайомство з впливовими особами). В умовах пропорційної виборчої системи, що застосовується під час виборів місцевих рад, найбільш важливим типом персональних контактів є контакт з очільниками загальнонаціональних партій та вищими колами партійної бюрократії. Тому під час застосування репутаційного методу постають також такі важливі питання, як: рівень автономії регіональних партійних субеліт стосовно власних партійних еліт, те, ким є «власні» партійні еліти для окремих субеліт?

Репутаційний метод дослідження також має дати відповідь на такі питання, як: міра взаємної автономності окремих груп регіональної політичної еліти, наявність політичних лідерів на місцевому рівні та їх зв'язок з формальними позиціями, наявність неформальних лідерів та їх інструменти впливу і ресурси, їх політичний стиль.

Розглянувши можливість дослідження регіональних політичних еліт як функціональних груп, маємо зауважити, що має певні перспективи і їх дослідження як інститутів. Ці перспективи пов'язані з адаптацією до специфічних українських умов таких популярних в США та на Заході теорій, як теорії «машин зростання» та «міських режимів». Вони набули поширення серед вчених, що займаються дослідженням міської влади та політики з 1980-х років. Серед їх розробників Х. Молотч, Д. Логан, В. Домхофф (теорія «машин зростання»), К. Стоун та С. Елкін (теорія «міських режимів»). У Росії вони активно використовують, пристосовуються та розробляються такими фахівцями, як В.Г. Ледаєв¹² та Д.Б. Тев¹³. Стосовно України, то у нас ця тема практично не розглядається, за винятком окремих спроб, здійснених Я. Балановським¹⁴. Поки що можна говорити лише про спроби визначити саму можливість та межі використання цих концепцій, проте їх евристичний потенціал є очевидним. Між теорією «машин зростання», яка пов'язана з елітизмом, і теорією «міських

режимів», яка виросла з неоплюралізму, є істотні відмінності. Перша починає з приватного економічного сектору і показує, як і чому він використовує уряд, тоді як режимна теорія починає з уряду і потім розглядає, як вибрані чиновники знаходять партнерів по коаліції в приватному секторі. Але головним є те, що вони приділяють велику увагу саме активності підприємців, які в їх рамках вважаються або вирішальною, або другою за важливістю силою в формуванні міських систем і місцевих правлячих коаліцій. Зважаючи на практику регіональних політич, подібне твердження в українських умовах повністю знаходить своє емпіричне підтвердження.

¹ Baer D. L., Bositis D. A. *Politics and Linkage in a Democratic Society*. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1993; Etzioni-Halevy E. *Elites and the Working Class. On Coupling, Uncoupling, Democracy and (In)equalities in the West* // E. Etzioni-Halevy (red.). *Classes and Elites in Democracy and Democratization*. New York: Garland Publishing, 1997.

² Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 42–47; Круглашов А. Місцева еліта: регіональна чи периферійна? // Віче. — 1998. — №5. — С. 59–66.

³ Мохов В.П. Институциональные и социальные факторы регионализации элит в России // Трансформация российских региональных элит в сравнительной перспективе: Материалы международного семинара (Тверь, 20–22 февраля 1998 г.). — М.: МОНФ. — 1999. — С. 140.

⁴ Тюков Н., Запеклый А. Элиты российских регионов, формирование и развитие // Трансформация российских региональных элит в сравнительной перспективе: Материалы международного семинара (Тверь, 20–22 февраля 1998 г.). — С. 86.

⁵ Дука А.В. Теоретические проблемы в исследованиях властных элит // http://www.politstudy.org/publduka/duka_2008_1.pdf. — С. 53.

⁶ Там само. — С. 54.

⁷ Там само. — С. 62.

⁸ Бурімейко Ю., Рибак А. Актуальні аспекти формування регіональної політичної еліти // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Укр. Академії державного управління при Президенті України. Одеський філіал. Випуск II. — Одеса: Аспропринт, 1999. — С. 50.

⁹ Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / За заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К.: Альтерспрес, 2002. — С. 243.

¹⁰ Колесник Н.В. Исследование российской элиты: в поисках теоретического основания // Власть и элиты в современной России. Сборник научных

статей /Под ред. А.В.Дуки. — СПб: Социологическое об-во им. М.М. Ковалевского, 2003. — С. 41.

¹¹ Тюков Н., Запеклый А. Элиты российских регионов, формирование и развитие. — С. 89.

¹² Ледяев В.Г. Модели эмпирического исследования власти: западный опыт // Власть и элиты в российской трансформации: Сб. научных статей / Под ред. А.В. Дуки. — СПб: Интерсоцис, 2005. — С. 65–79; Ледяев В.Г. Эмпирическая социология власти: теория «машин роста» // Власть, государство и элиты в современном обществе: Сб. научных трудов / Под ред. А.В. Дуки, В.П. Мохова. — Пермь: Пермский государственный технический университет, 2005. — С. 5–23.

¹³ Тев Д.Б. Политэкономический подход в анализе местной власти. К вопросу о коалиции, правящей в Санкт-Петербурге // Политэкс. — 2006. — № 2. — С. 99–121.

¹⁴ Балановський Я.М. Теоретико-методологічний потенціал концепції міських політичних коаліцій (режимів) // Вісник Дніпропетровського університету. — 2009. — Вип. 19. — С. 268–274.